

PALUPERA MÕISA AJALOOST 18. SAJANDI KESKPAIGANI

FRED PUSS

30.08.2010

Sisukord

Eessõna.....	1
Liivi sõja alguseni (1558).....	2
Liivi sõja periood.....	3
Esmamainimine (1580. aastad).....	4
17. sajand.....	5
18. sajandi I pool. Põhjasõja periood.....	7
18. sajandi I pool. Pärast Põhjasõda.....	9
Talude päriks ostmise algus 1857-1862.....	12
Administratiivne kuuluvus.....	12
Ajalooline pärimus Paluperast.....	12
Kasutatud allikad ja kirjandus.....	18

Eessõna

Uurimuse ülesanne oli koostada ülevaade Palupera mõisa ajaloost 18. sajandi keskpaigani. Kasutatud on kõikvõimalikke allikaid vastava perioodi kohta, mistõttu võib öelda, et 17. sajandi keskpaigani on kõik peamised allikad Palupera kohta ammendatud. Kahtlemata on võimalik juurde leida taustateavet, mis ilmestaks tollast elu-olu, võrrelda leitud andmeid üldisemalt (nt talude ja külade suurust ülejäänud Eesti andmetega jmt), kuid konkreetselt Palupera kohta lisaandmete leidmine on vähe tõenäoline. Olemas on küll mõned Poola revisjonid (nt vähemalt Tartu staarostkonna 1616. a inventar), millest pole välja antud allikapublikatsioone ega neist pole ka Eestis täielikke ärakirju, kuid need annaks juurde nähtavasti vaid vanemaid Palupera mõisa, tema külade ja talude nimekujusid ning ei lisaks oluliselt uut teada olevaga võrreldes.

Küll aga on 17. sajandi teisest poolest võimalik kasutada veel Rootsi 1680. aastate revisjoni ning hilisemaid redutseeritud mõisade majandusaruandeid, kaardimaterjale, nt Puhja, Rannu, Rõngu ja Otepää kihelkondade maade kaart aastast 1684 (EAA.308.2.92) ning selle osaline, kuid Palupera mõisa hõlmav kirjeldusraamat (EAA.308.6.284) ning teisi materjale, sh mõisnike elu ja tegevust tutvustavaid.

18. sajandi esimesest poolest on materjale juba rohkem. Kasutada saaks mitmeid kohtutoimikuid (nt Palupera talupoja Sääski Peetri nõue Poka mõisa valitseja vastu aastal 1717, EAA.914.1.110), kirikuraamatuid ning leida hulganisti mõisnike eluloolisi andmeid.

Erandina on hilisemast perioodist uurimuses toodud andmed Palupera mõisast päriks ostetud esimese 13 talu kohta ning ajaloolist pärimust Palupera kohta, mis kohati ulatub välja Põhjasõja sündmusteni.

Liivi sõja alguseni (1558)

Palupera mõisa (ja üldse kohanime) esmamainimine on teada 1582. aastast. Mõis eksisteeris aga kindlasti juba varem. Piirkonna olulisim keskus oli Rõngu, kuhu ehitati linnus tõenäoliselt 14. sajandi keskpaiku. Liivi sõja ajal kannatada saanuna hävis ta lõplikult 1625. a jesuiitide poolt süüdatuna. Sellest alates on linnus olnud varemeis.¹

Mõis rajati Rõngu hiljemalt 15. sajandi lõpul. Juba aastast 1449 on aga teada Rõngu kihelkonna Astuvere mõis. Enne Palupera on kirjalikes allikates mainitud Rõngu kihelkonnast veel Aakre (1557), Soontaga (1539) ning Uderna (1486) mõisa, Otepää kihelkonnast Arula (1486), Neeruti (1503), Nüpli (1508), Otepää (13. saj), Pilkuse (1541), Päidla (1522), Pühajärve (1417) ning Tille (1538) mõisa. Vaid Atramõisa esmamainimine on Paluperaga samast ajast. Seega enamuse piirkonna mõisu on mainitud Paluperast varem. See aga ei tähenda mõisa rajamise aastat, kuna seda pole enamikel juhtudel võimalik kindlaks teha. Herbert Ligi on kindel, et Palupera mõis eksisteeris juba Liivi sõja puhkemise momendil ehk 1558. a.² Tema hilisem mainimine on tingitud vaid sellest, et ta pole kas dokumentidesse oma jälge jätnud või on olnud mõne teise nimega, mida pole seni tuvastatud.

Samas dokumendis, kust on teada Astuvere mõisa mainimine, on kirjas veel mitmeid piirkonna kohanimed. Tegemist on 8. aprillil 1449 koostatud läänikirjaga, millega Tartu piiskop Bartholomeus Savijerwe läänistas Diedrich von Tiesenhausenile Konguta lossi koos sinna juurde “juba ammu ajast” kuuluvate küladega Puhja, Rõngu ja Otepää kihelkonnas. Viimasest on mainitud teiste hulgas Salu küla koos veskiga³ ning *Monne*.⁴ küla, mis 1582. a oli samuti märgitud Palupera mõisa alal kuuluvaks (vt tagantpoolt), samuti on 1449. a kirjas Otepää kihelkonna Koorvere küla (*Korever*) ning Astuvere (*Hastifer*) mõis ja küla.⁵ Sellest saab järeldada, et Salu ja Mõnuste küla ei olnud veel mõisastatud ning Palupera mõisa ei eksisteerinud.

Diedrich von Tiesenhauseni surma järel sõlmisid tema pojad 31. juulil 1486 pärandijaotuslepingu, mille järgi poeg Hinrick päris *Wats*-nimelise (teises ära kirjas kokku kirjutatud sõnaga “mõis”: *hofftowets*) mõisa koos kõikide selle juurde kuuluvate küladega, nimeliselt Mõnuste, Koorvere ja Salu koos veskiga (*Monnes (Mons)*, *Korever (Korkuer)*, *Sallo mit der Heyden molen*). *Wats*-nimelise mõisale kuuluvad külad olid hiljem Palupera ning Arula mõisa all ning kandiski ise hiljem edasi Arula nime.⁶ Järelikult ka veel aastal 1486 Palupera mõisa polnud rajatud ning see pidi toimuma umbes järgmise poole sajandi jooksul.

Hagemeistri mõisade ajaloo järgi (ilmus 1837) oli Palupera koos Kammeriga (saksa keeles Duckershof) ammu ajast Dückerite perekonna käes, mille Poola kuningas Stephan Báthory Liivi sõja lõpu poole poolakale Bronjofskyle läänistas.⁷ Selle kohta leiame kinnitust ka algallikatest (poola revisjonid 1582-1588 ja rootsi revisjon 1624/27).

Dückerite mõisana on Paluperat osades käsitlustes mainitud aga juba 16. sajandi esimesel poolel. Nii on Eestimaa aadli genealoogilises käsiraamatus kirjas, et Johann (Hans) Dückerile (mainimised teada aastaist 1488-1528, surnud enne 1534) kuulusid Haaslava ja Palupera mõisad. Siiski algallikates on mainitud vaid, et tema lesele kuulus 1533. a Haaslava mõis. Samuti on nende poja Friedrichi (mainimised 1539-1559) puhul

¹ Aluve, Kalvi. Eesti keskaegsed linnused. Lk 60.

² Ligi, Herbert. Eesti talurahva olukord. Lk 326, 356-7, 359-60.

³ *Sallo myt der heydemolen*. Mis veskiga on tegu, on hetkel teadmata. Saksa keeles *Heide* ‘nõmm, niit, aas; okasmets; mägedes kasvav mets’. 1486. a esineb ta kujul *Heyden molen* (vt altpoolt). Seega tegu võis olla praeguses Äidu külas asunud veskiga (vt ka GU I, 508, S. 467).

⁴ Mõnuste, hilisema nimega Koiguta. Asus praeguse Kähri küla alal, kus on alles ka Koiguta talu.

⁵ Brieflade I, 197. S. 131; GU I, 336. S. 309.

⁶ GU I, 570. S. 531.

⁷ Hagemeister, Heinrich von. Materialien zu einer Geschichte der Landgüter Livlands, II. S. 28.

kirjas, et Palupera kuulus talle, kuigi kindlaid andmeid algallikates selle kohta ei leidu.⁸ Tema eluajal ehk Liivi sõja alguseks (1558) pidi aga Palupera mõis olema juba rajatud nagu ka Kammeri mõis, mis talle kuulus.⁹

Liivi sõja periood

Paarkümmend aastat pärast Liivi sõda koostatud allikatest selgub, et väga suur osa maadest oli sööti jäänud. Selle oli tinginud pikka aega kestnud Liivi sõjast. Suurem sõjategevus toimus kõigepealt kohe sõja esimestel aastatel. Kuigi otseselt Palupera kohta pole teada sõjasündmusi, võib nende toimumist järelda ka lähedalasuvate kohtade kirjeldustest. Tartu piiskopkonnas toimus 1558. a sarge sõjategevus. Paluperale lähim loss (vasallilinnus) asus Rõngus, mille kohta on mitmeid kirjeldusi Renneri kroonikast.

Renner on kirja pannud, et *Rõngu linnus polnud eriti kindel, vaid üksnes paksude müüridega. Vanal ajal (nagu mulle Pärnu komtuur, auväärt isand Rotger Wulff jutustas) oli see linnus nii rikas olnud, et selle alla kuulus 2200 talu. Millalgi aga olid rõngulased übe Tartu toomdekaani altari ees surnuks löönud, mistõttu neilt suured varad piiskopi poolt ära [oli] võetud.* Kuigi nii suur talude hulk on kahtlustäratav, on üsna tõenäoline, et ka Palupera kandi talud kuulusid varem Rõngu lossile.¹⁰

1558. a juulis¹¹ läksid venelased *Tartus liikvele ja võtsid Tartu piiskopkonnas ära Brun Tisenbusenile, Johan Tisenbusenile ja Jacob Toddenenile kuuluvad Konguta, Rannu ja Rõngu ja mebitasid needsinatsed väega. Aadlimehed ei olnud ise siin kohal.* Sama aasta oktoobris vallutas Liivimaa ordumeistri koadjuutor Kettler venelastelt Rannu lossi. *Sakslased, kes seal viibisid, löödi surnuks, lisaks palju talupoegi. /.../ Koadjuutor läks edasi ja piiras Rõngut, seal paiknes palju venelasi ja olid selle linnuse kindlaks muutnud.* Oktoobris järgnesid mitmed rünnakud Rõngu lossile, mida pommitati kahuritest ning mis vallutati 30. oktoobril.¹²

Venelased olid seejärel pooleteise miili kaugusel Rõngust 15 000-lise väega hästikindlustatud laagris, mille Rõngust lähtunud sakslased purustasid 7. novembril. Lahkuvad venelased panid laagri põlema ning põgenesid Tartu poole. Mõned päevad hiljem asusid ka sakslased teele Viljandi poole, kuhu jäid talvituma. Minnes aga põletasid nad Rõngu lossi maha.¹³

1560. a juuni algul olid venelased vasturünnakul. Nende üks, 15 000-lise vägi läks Tartu piiskopkonnast Viljandi kaudu Paidesse, põletades tee peal kõik, mis neile ette sattus. Juuni teisel poolel koondusid venelased Rõngus, Rannus ja seal ümbruskonnas, *arvult 25 000, ja tungisid Viljandi piirkonda, põletasid maha Vastemõisa ja tulid Viljandi alla.*¹⁴

Kahtlemata käisid nii Vene kui ka ordu väed nende sündmuste käigus üle ka Paluperast, mis asub ju Otepää piiskopilinnuse ja Rõngu vasallilinnuse vahel. Kannatada said sõja käigus kindlasti piirkonna talupojad, kellest paljud tapeti või vähemalt rüüstati nende majapidamised ja loomad.

1575. a jaanuaris ründasid venelased Poola valdusi Liivimaal. Poola oli usaldanud vaherahu Moskva ja ning lossid olid siin jäetud peaaegu kaitseta. Algul oli Ivan IV juhitud vägedel edu ning ta kirjutas 1577. aastal Poola kuningale Stefan Báthoryle: *Liivimaal pole kohta, kus mitte üksnes meie hobuste kabjad, vaid ka meie oma jalad poleks seisnud, ühtegi jõge ega järve, kust me poleks joonud.*¹⁵

⁸ GHB Estland, I, S. 669-70.

⁹ Ligi, Herbert. Eesti talurahva olukord. Lk 353, 357.

¹⁰ Renner, Johann. Liivimaa ajalugu. Lk 70.

¹¹ Kuupäevad on toodud kõik vana kalendri järgi.

¹² Renner, Johann. Liivimaa ajalugu. Lk 54, 62, 69.

¹³ Renner, Johann. Liivimaa ajalugu. Lk 71-2.

¹⁴ Renner, Johann. Liivimaa ajalugu. Lk 133.

¹⁵ Laidre, Margus. Dorpat 1558-1708. Lk 177.

Esmamainimine (1580. aastad)

Nagu eespool kirjas, on Palupera nime esmamainimine teada Tartumaa staarostkonna poolaagest inventarist aastast 1582: *Dwor Frydrycha Dykiera Paliaper*. Sellel Friedrich Dyckerile kuuluval Palupera mõisal Otepää ametkonnas oli tollal kokku kaks adramaad¹⁶ põldu ning kõik see oli tühi. *Sallo* külal oli viiest adramaast tühi neli. Külas olid talupidajad *Thoc, Jakub, Peter, Thyn, Jurgi, Michel* ning neil oli kokku kaks hobust. *Manasth* külal oli adramaid üks, millest $\frac{3}{4}$ oli harimata. Peremehed olid selles külas *Andrys, Math, Han* ning neilgi oli kaks hobust. Palupera mõisa kolmas küla oli *Salwala*¹⁷, mille ühest adramaast oli samuti $\frac{3}{4}$ harimata. Peremeestel nimedega *Pap, Mik, Jurgi* oli üks hobune. Seega kokku oli Palupera mõisal ja ta küladel 9 adramaad, millest $7\frac{1}{2}$ (83%) oli üles harimata.¹⁸

Friedrich Dücker oli eelmainitud Friedrichi poeg. Tema kohta pärinevad esimesed kirjalikud dokumendid 1572. aastast, kui ta leiab mainimist kui oma surnud isa poeg koos oma ema, õe ja vennaga. Nähtavasti oli tema vanem vend ning päris seetõttu mõisa. Ta maeti 1586. a Saksamaal Hammis. Arvatavasti oli ta Liivi sõja ajal sinna põgenenud.¹⁹

Samalt Friedrich Dückerilt on teada ka huvipakkuv sissekanne Lundi ülikooli raamatukogus säilinud humanisti ja luuletaja Daniel Hermann'i reisialbumis. Ta asus 1582. a elama Riiga, olles Poola kuninga Stefan Báthory teenistuses. Seal on teiste liivimaalaste hulgas tema albumisse pühenduse kirjutanud ka Friedrich Dücker 14. augustil 1583: *Cum Dies Iouat, Tunc Mamees Hebbese Iotap* (Kui päev koidab, siis maamees hobuse joodab)²⁰.

1580. aastail koostati mitmeid poola revisjone veel. 1584. aastal on Sangaste ametkonnas kirja pandud Friedrich Dückeri mõis (*Dwor Frydrycha Dykiera*), kuid sellel puudub nimi. Siiski külade järgi saab olla kindel, et tegu oli Palupera mõisaga. Mõisal endal oli ikka kaks adramaad põldu, millest $1\frac{1}{2}$ adramaad olid tühjad. *Salokil* küla viiest adramaast olid tühjad $3\frac{3}{4}$, *Menost* küla kolmest $2\frac{1}{2}$ ning *Salobala* küla kolmest samuti $2\frac{1}{2}$.²¹ Seega Palupera mõisa ja talle kuuluvate külade maadest (13 adramaad) $10\frac{1}{4}$ (79%) adramaad oli söötis. See oli vaid veidi parem kui kaks aastat varem. Kuigi mõisapõldudest veerand oli jõutud üles harida, olid küladest enam-vähem samapalju söötis kui paari aasta eest.

Järjekordne Tartu staarostkonna inventar koostati juba aasta hiljem, 1585. Sangaste ametkonnas on *Dwor Frydrycha Dykiera* üsna samas seisus, mis aasta varem. Mõisapõldude kahest adramaast oli tühjad $1\frac{1}{2}$ ning haritud poolt adramaad kasutas *Jurgi*. *Salokil* külas oli kuuest adramaast tühjad $4\frac{1}{2}$, haritud $1\frac{1}{2}$ adramaad kasutasid *Kotkast Jurgi, Jako Peter, Rosti Andrys, Tyno Laurenpoik, Kilivith Jurgi, Kiulma Jurgi, Kisi Jan, Wenku Matus, Mertepoik Paul, Toc Janipoik*. Peale kahe esimese, kes kasutasid $\frac{1}{4}$ adramaad, oli teistel kõigil poole vähem ($\frac{1}{8}$). *Menost* külas oli kolmest adramaast $2\frac{1}{4}$ tühjad ning $\frac{3}{4}$ adramaad harisid *Andrys Wanapoik, Penka Kalietha, Han Liepik* (kõik $\frac{1}{4}$ adramaad). *Salobala* külas oli adramaid kirjas lausa 10, millest haritud oli aga vaid $\frac{1}{2}$, seda kasutasid *Kubia Mik, Tenopoik Papo, Oriar Toc* (esimene $\frac{1}{4}$, teised $\frac{1}{8}$ adramaad). Harimata oli 21 adramaast lausa $17\frac{3}{4}$ (85%).²² Nimedest esinevad osad tõenäoliselt hiljemgi. Näiteks 1816. a hingeloendis esinevate *Kivita* talude nimi võib olla tulenenud lisanimest *Kilivith*, *Kiulma* talu nimi *Kiulma*st.²³

¹⁶ Tartu staarostkonna 1582. a inventaris on kasutatud poola adramaad, mille suurus oli ca 40 ha. (Tarvel, Enn. Adramaa. Lk 70, 72, 74).

¹⁷ Saluala küla asus Palupera mõisa keskusest eraldi lahustükil, mis kuulub tänapäeval Palupera valla Lutike küla alla.

¹⁸ Polnische Akten, I. S. 78.

¹⁹ GHB Estland, I. S. 669-70.

²⁰ Helk, Vello. Album amicorum. Lk 24-5.

²¹ Polnische Akten, I. S. 132.

²² Polnische Akten, I. S. 174.

²³ EAA.1865.2.51/17:4, :6-7, L 4p, 6p-7p. Viidatud on järgmiselt: *Arhiiv.fond.nimistu.süülik:Saaga pildi number, lehe või lehekülje nr.* Saaga pildi viite olemasolul on võimalik viidatud lehekülge Saaga keskkonnas

1585. a kirja pandud ees- ja lisanimedele põhjal võib arvata, et enamus talumehi olid kas kohalikud või vähemalt ümbruskonnast pärit, kuna eesnimed Jüri, Peeter, Andrus, Tõnu, Jaan, Hann, Mikk, Paap ja Tokk olid piirkonnas üsna levinud ka hiljem (vaid Tokk kadus juba 17. sajandil). Tõenäoliselt kaugemalt sisse rännanud võisid olla *Wenku Matus* (Matvei?) ja *Penka Kalietha* (<? vn *калека* 'vigane, sant'). Ees- ja lisanime järjekord on tollastele kirjanekutele iseloomulikult juhuslik (Tõnu Lauripoeg, samas Märdipoeg Paul), sellest ei saa järeldada midagi ei päritolu ega staatuse kohta.

Järgmine loetelu Palupera mõisa küladest ning talumeestest pärineb juba 1586. aastast. Kaks adramaad mõisapõlde seisis jätkuvalt söötis, *Salukula* külas oli tühju adramaid vähemaks jäänud (kuuest neli), peremehed olid samad (nimekujud on veidi teisiti kirja pandud, erinevused on nimede etümoloogiliseks uurimiseks olulised). *Menost* külas oli olukord sama (tühi oli kolmest adramaast 2¹/₄) ning ka peremehed olid samad. *Salobala* külas oli maade olukord sama, kuid ühtegi maakasutajat kirjas pole. Seega harimata oli jätkuvalt 21 adramaast 17³/₄ (85%).²⁴

1588. a oli Friedrich Dückerilt (kes suri 1586) läinud Palupera mõis poolakale *Broniowski*le (*Frydrycha Dykiera dobra P. Broniowski dzierzcy*). Mõisapõllud võisid jätkuvalt olla harimata, kuna neid mainitud pole ning selles inventaris on kirjas vaid haritud maade suurus. Mõisa juures aga oli veski (*Jest thesz tham mlyn pod Moyzã*). *Salokula* külal oli haritud kaks adramaad, mida kasutasid *Kotkas Jurgi, Jakub Peter, Ruso Andrys, Tynu Laurypoik, Kibit Jurgi, Kilma Jurgi, Kisi Jan, Wink Matusz, Mertypoik Pap, Toc Janypoik*. *Menost* külal oli haritud ³/₄ adramaad (talumehed *Andrys Wardypoik, Pikekalito Mat, Han Lipko* ning *Salobala* külal ¹/₂ (*Kubiypoik Mik, Tynu Pappopoik, Oragerow Toc*).²⁵ Võrreldes 1585. aastaga näeme, et mõnes talus oli eelmise peremehe asemele asunud tõenäoliselt tema poeg, nt *Penka Kalietha*->*Pikekalito Mat, Tenopoik Papo*->*Tynu Pappopoik*.

17. sajand

Rootsi ja Poola vahel puhkes 1600. aastal sõda, mis kandus üle ka Eestisse. Rootsi valitseja, Södermanlandi hertsog Karl vallutas 27. detsembril 1600 Tartu ning ka kogu maakond läks tema võimu alla. Siiski oli Rootsi võim lühike ning 3. aprillil 1602 läks Tartu linn koos maakonnaga taas Poola alla. Lisaks laastasid maad aastail 1602-1603 levinud nälg ja katk. Lõplikult sai Tartumaa Rootsi võimu alla augustis 1625.²⁶

Võimuvahetustega kaasnes ka oma alla sattunud alade revideerimine. Rootsi koostas 1601. revisjoni, milles aga Palupera mõisa ega tema külade andmeid tõenäoliselt ei leidu. Rõngu piirkonnas on mainitud Wrangellidele läänistatud *Ringen, Atter, Sawikull, Pallan, Poddofest, Rokestaver* külasid, millest kaks esimest on Rõngu ja Atra, kuid teised on hetkel tuvastamata. Võimalik, et *Pallan* oligi Palupera, kuna sealkandis teisi sarnaseid kohanimed ei esine, kuid sel ajal oli Palupera Dückerite, mitte Wrangellide valduses. Heinrich Kaveri küladena on samast mainitud *Aiacker* (Aakre) ja *Pobokull* ning Jürgen Tiesenhauseni valdusena *Astofer* (Astuver).²⁷

Samast 1601. aastast on aga teada, et Palupera ja Kammeri mõisad tunnustati (seega Rootsi võimu poolt) Friedrich Dückeri pärusomanduses olnuteks ning need restitueeriti tema tütardele Anna Aderkasile ning Margareta Lauterbachile (poeg Georg oli langenud ususõdades). Nende abikaasad aga jäid poolakate poolehoidjaks, mistõttu Rootsi võim konfiskeeris neilt nende mõisad. Kuningas Gustav II Adolf annetas Palupera mõisa 1626.

(www.ra.ee/saaga) avada, kopeerides viitekoodi (näiteks EAA.1241.1.23:32) vastavasse lahtrisse Saaga avalehel. Vajalik on tasuta registreerimine. Kui on vaid viide ilma kooloni järel oleva numbriga, puudus allikas aruande koostamise ajal Saagast.

²⁴ Polnische Akten II. S. 327-8.

²⁵ Polnische Akten, I. S. 248-9.

²⁶ Tartumaa. Lk 88-9.

²⁷ Die Revision Livlands 1601. S. 64.

a (eksklikel andmetel 1630. a) lipnik Reinhold Fersenile koos *Illmetz* külaga. Viimane võeti aga 1634. a tagasi kuninga valduste hulka, selle vastu läänistati Fersenile Kammeri mõis (*Kammandomoisa*) ning Ivaste küla (*Iwastekülla*) hilisema Valgjärve mõisa all, mis olid varem kuulunud Röttger Tiesenhausenile.²⁸

1628. a revideerimisel leiti, et *Pallopoene oder Dueckershoff* mõisa piirid oli üks korda üks miili. Mõisa enda kasutuses oli kaheksa saksa adramaad (160 ha). Mõisa keskuses oli kahekordne häärber kambritega külgedel (*eine doppelte Herberge mitt Cammeren auf der Seiten*), kaks rehte, ait, *Volandt* ning saun. Mõisa maadel oli järv nimega *Kann Jerw* ning see kuulus pooleldi Arula mõisale. Veskeid oli kaks: *Tari Moeller Wessky* ning *Pallo Wessky*. Otepää tee ääres oli kõrtsikoht. Poola aja lõpus olid mõisal olnud üheksa lehma, kuus aastast vasikat, kaheksa lammast, viis siga ning kuus hane. Haned ning lambad oli Engelbrecht Tiesenhausen endale saanud, teised loomad oli härra Sternschildti käes. Metsast oli leitud aga aknaraame (*Fensterrahmen*).²⁹

Külasid oli sel ajal jätkuvalt kolm. “Otepää Salukülas” (*Odenpoeb Sallo kuella*) oli vaid kaks pärustalupoega: *Kywit Juergen* ning *Kuelm Juergen*. Helme kihelkonnast oli tulnud *hulste Hanss*. Neli talumeest (*Petzji Matz, Augusti Klein, Saxa Matz, Wanna Matz*) olid aga vaenlaste vastu Venemaale vahetatud. *Monaste kuell* oli peaaegu tühjaks jäänud. *Willowag Juergen* ja *Sure Hanss* olid ära jooksnud ning külas elasid vaid Virumaalt tulnud *Monaste Jack* ning nähtavasti kohalik vabadik *Kausi Peter*. Saluala (*Sallo allo*) külas oli pärustalupoeg *Pulcks Herman* ning vabadik(?) *Sallo Mart*, ära oli jooksnud *Herig*. Seega külades oli kokku kuus talu, haritud adramaad 2 ¾, tühje 16¾, mõisapõlde oli 8 adramaad. Neis elasid peale taluperemehe ja tõenäoliselt ka perenaise 9 poega ja 10 tütart ning 4 sulast. Kuuel talul olid viis härga, kuus hobust, 10 lehma, 13 lammast ja 11 siga.³⁰

Palupera nime kohta võib arvata, et tegu on liitsõnaga *palu* ‘kuiv liivane okasmets, harilikult männik’³¹ + *pära* ‘tagumine osa või ots, tagaosa või -ots’ ehk okasmetsa tagumine osa või ka metsatagune koht. Laiuse kihelkonna kohanime Palupere on etümologiseeritud *palu* + *pere*, kusjuures selle koha varasemad nimekujud kattuvad Palupera omadega (nt 1406 *Palloper*).³²

Siiani käsitletud kaks kõige vanemat teadaolevat nimekuju (1582 *Paliaper*, 1628 *Pallopoene*) aga võivad viidata ka muudele võimalikele etümoloogiatele (*palja+pere*; *palju+pere*; *palu+peene* vmt), mistõttu võib arvata, et nimekuju Palupera kui selgema tähendusega nimi võis olla hilisema tekkega, st seda hakati kasutama häälikulise sarnasuse tõttu. Alates järgmisest mainimisest (1638 *Palloper*) on see nimekuju kinnistunud. Varem kandis ta omaniku järgi nime *Duckershof* ning 17. sajandi algul tollase omaniku järgi ka *Aderkashof*. Hupeli andmeil (1782) kutsuti Palupera mõisa eesti keeles *Sallokülla*’ks ning selle lähedal oli ka *Salloalla külla*.³³

24. septembril 1638 revideeriti Rõngus Palupera mõisa (*Dückerst, Aderkaszhoff oder Palloper*) koos Kavandu külaga. Kinnitati, et tollane omanik leitnant Reinhold Fersen sai mõisa 15. juunil 1626 kingiks Rootsi kuningalt. Järvedest kuulus Palupera mõisale “suure Salu küla juures” (*beym groszen Dorff Salla*) *Kanejerwe* järvest pool ning samuti jagunes Valgjärve mõisa vahel *Keltojerwe* järv. Otepää kiriku juures oli tühi kõrtsikoht, Elva jõe peal (*an die Helwentsche bäche*) tühi veskikoht. Mõisa põldudest enamus oli metsa kasvanud. Piirid olid Atramõisa, Rõngu, Otepää, Pühajärve ja Arula mõisaga.³⁴

²⁸ Hagemester, Heinrich von. Materialien zu einer Geschichte der Landgüter Livlands, II. S. 28; GHB Estland, I. S. 669; Stryk, L. von. Beiträge zur Geschichte, I. S. 23-4; Das Dorpater Land 1624/27. S. 113.

²⁹ Das Dorpater Land 1624/27. S. 113.

³⁰ Das Dorpater Land 1624/27. S. 113.

³¹ Laiema tähenduse järgi ‘kuiv kõrge mets; liivane väheviljakas maa; soomaa; suur okaspuumets jne’.

³² Eesti kirjakeele seletussõnaraamat, IV. Lk 152, 697; Pall, Valdek. Põhja-Tartumaa kohanimed, I. Lk 173

³³ Hupel, August Wilhelm. Topographische Nachrichten, III. S. 261, 273.

³⁴ Liivimaa 1638. a. maarevisjon. Lk 91.

Salu külas *Sallow kyllo* olid varem olnud kaheksa talu. Nüüd oli neid neli: pärustalupoeg ja kubjas *Kiwit Jürgen* (pojad *Lodwick* ja *Bartelt*), pärustalupoeg *Kilma Jürgen* (poeg *Fritz*) ning 20 aastat seal elanud *Peetzick Mats* Karksi staarostkonnast (poeg *Jürgen*) ning 17 aastat elanud *Holsti Hansz* Hummulist (poeg *Jabne*). Salu külale oli lisaks tekkinud Väike-Salu küla (*Klein Sallan*), kus varem oli kaks talu ja üks vabadikukoht, nüüd vaid *Palcus Hermann* (poeg *Jaack*). *Monnast* külas oli vaid *Hayducke Han*, kes tuli poola ajal Karksi staarostkonnast (poeg *Jürri*).³⁵

Kuuest taluperemehest kolm olid pärit Karksist. Tartu staarostkonnas oli 1136 perest 861 (76%) kohalikud, seega suur sisserännanute arv Paluperas ei ole väga erand, eriti arvestades arvude väiksust. Karksist oli Tartu staarostkonda tulnud 13 peret, kellest tervelt kaks elasid seega Paluperas. Tarvastust-Helmest (mille alla Hummuli kuulus) 12 peret.³⁶

Pikale sõdade perioodile järgnes mõnekümneaastane rahulik periood. Sellest ajast pole ka suuremaid piirkondi hõlmavaid allikmaterjale. Järgmine revisjon on alles 1680. aastaist. See viidi läbi samal ajal mõisade reduktsiooniga.

Palupera mõis kuulus sel perioodil kolonelleitnant Reinhold Fabian Fersenile (tõenäolised eluaastad 1594-1649). Tegemist oli Eestimaa maanõunikuga, kellele kuulusid Liivimaal peale Palupera ja Kammeri veel Abja mõis ning Eestimaal Laupa, Lohu, Sipa ja Jäneda mõisad. Tema mõlemad pojad olid kõrgetes riigiametites – poeg Hans (1625-1683) Tallinna komandant ning Riia ja Ingerimaa kuberner, kindralleitnant; poeg Fabian (1626-1677) aga 1663-1675 Liivimaa kuberner, feldmarssal. Poeg Hans päris Abja, Palupera, Kammeri ja Laupa mõisa isalt, lisaks omandas ta Raadi, Mäo ja Valkla mõisad. Kuningas Karl XI kinnitas tema omandust Palupera mõisale 1675. a.³⁷ Tõenäoliselt ta Palupera mõisas kunagi ise ei elanud ning võimalik, et see oli välja renditud. Parun Hans von Fersenilt redutseeriti Rootsi riigile koos mitme teise mõisaga ka Palupera. Suur osa redutseeritud mõisadest anti nende senistele omanikele rendile, kuid kuna on võimalik, et Fersen oli mõisa juba enne välja rentinud, siis võis seda nüüd riigilt rentida keegi teine.

18. sajandi I pool. Põhjasõja periood

Veidi pikemale edenemisajale 17. sajandi keskel ja teisel poolel järgnesid mitmed laastavad sündmused Eesti jaoks. Aastail 1695-1697 kannatas rahvas väga palju näljahäda tagajärjel, samuti Põhjasõja tõttu. Sõjasündmused toimusid üsna palju just Tartumaal. Pärast venelaste lüüasaamist Narva all 1700. a peatus Karl XII oma vägedega Tartumaal Laiusel.

Kuigi otseselt sõjategevuse kirjeldusi Palupera kohta teada pole, võime jällegi Rõngus toimunud sündmusi laiendada ka Paluperale, kuna läbi liikuvad väed võisid ka Otepää ja Rõngu suunal liikuda. Rõngust on teada, et 1701. aasta suvel läks Rootsi kuningas Karl XII Laiuselt Tartu kaudu Riiga. Rõngus ta *silmitses möödaminnes muu hulgas ka veel mainitud lossis asuvad vana keldrit, kus Saksa Ordu ajal olla sellesinatse lossi keegi Tõdvenite soost omanik jõledalt mõrvanud kellegi teise, tema naabruses elava aadlimehe ainsa poja ja kostitanud tapetud poisi lihaga tema mõlemat õnnetut vanemat*.³⁸

1702. a talvel ründas vene vägi ooberst Schlippenbachi juhtimisele jäetud rootsi sõjaväe osa (suurem osa sellest oli aasta varem lahkunud Eestist sõjakäigule saksilaste vastu). Venelased riisusid ja röõvisid maa paljaks Tartust põhja ja lõuna suunal, viimases

³⁵ Liivimaa 1638. a. maarevisjon. Lk 91-2.

³⁶ Liivimaa 1638. a. maarevisjon. Lk XXII.

³⁷ Kinnistute register, 28.08.2010; Hagemeister, Heinrich von. Materialien zu einer Geschichte der Landgüter Livlands, II. S. 28; GHB Estland, I. S. 85; Stryk, L. von. Beiträge zur Geschichte der Rittergüter Livlands, I. S. 38, 123, 302; Matrikel öfwer Swea rikes ridderskap och adel. S. 110.

³⁸ Kelch, Christian. Liivimaa ajaloo järg. Lk 148-9.

ulatus rüüstamine Kambja, Otepää jt kihelkondadesse. Vene vägede lahkumisel jäänud järele vaid suitsevad ahervared.³⁹

1706. a kirjutab jalaväekapten Jochim Diecks asehaldurile Pärnusse, et ta oli 1702. a võtnud Palupera mõisa omale rendile ning kui ta oli seemnevilja maha külvanud, sattus ta õnnetusse olukorda, kuna samal aastal Hummuli lähedal toimus *action* vaenlasega ning selletõttu kogu oder täielikult hävines (*totaliter ruinirte*) ning ta sai külvatud seemnest väga vähe või üldse mitte midagi tagasi. Ta jätkab, et järgnenud aastal (st 1703) ostis ta veelkordselt Tartus härra Tabori käest odraseemet ning kevadel külvas selle maha, kuid osalt hävitasid vilja põgenikud, nii et ta sellest ise midagi kasutada ei saanud. 1704. a pärast jõule reisis ta Riiga ning ostis sealt ühe vaka odraseemet, millest ta siiski vilja ei saanud, kuigi kõigekõrgem maad õnnistas, sest vaenlane võttis üle Tartu linna ning maa, sealhulgas Palupera. Diecks kurtis, et tema, vaene mees, oli üsna õnnetu, et ta sõjaajal seemnevilja ostis ja mitte kordagi seda tagasi ei saanud ning oli nüüd soovis vaenlase poolt Paluperra ametisse pandud mõisavalitseja Andreas Schütz sellesama vilja, mille tema omal riisikol Paluperra oli toonud ning mis niigi vähesest koosnes, oma tiitliga omavoliliselt omastada, nagu see oleks mõisavalitseja vili.

Diecks kurtis asehaldurile, et tema vaesuse oli osalt Tartu hävitamise tõttu tekkinud, osalt aga põhjustas selle Palupera mõisavalitseja Schützi omavoli. Schütz lasknud talupoegadel ehitada kolm kõrtsi, kus ta oma õlut müüs. Lisaks ta jälitanud talupoegi ning lasknud neil rohkem tööd teha kui rootsi ajal. Vene teenistuses olles seisis ta rootsi väeosade vastu ning võttis Paluperast vilja kaasa, lastes selle Tartusse saata. Seda kõike saavat Palupera talupojad tunnistada. Diecks palus, et talle, vaesele ruineeritud mehele, kes on hetkel väikseimagi sissetulekuta, lubatakse see vähene, mis koosneb vaid 10-11 tündrist rukkist, 9,5 tündrist odrast ning 11 tündrist kaerast, endale hädatarviliseks eksisteerimiseks jätta. Asehaldur otsustas, et vili jääb nii kauaks sekvestri⁴⁰ alla magasinini, kuni mõisavalitseja Schütz omalt poolt asja selgitab ning asi ametlikult läbi vaadatakse.⁴¹

Schützi kirjutab põhjalikus vastuses oma nägemuse toimunust. Tema oli söestunud mõisa ise üles ehitanud, mõisa talli, aida ja küüni samuti, lisaks maksis ta ehitusmeistrile veski parandamise eest. Ta leidis, et temalt vilja ära võtmine oleks ebaõiglane ning seaks ohtu tema ülalpidamisele. Schütz esitas ka Tartu ülemkomandant Kirill Narõskini kirja 20. oktoobrist 1705, kus viimane nõudis Tartu kodanikult Peter(!) Schultzile(!) Tartu distriktist välja saata kõikidest mõisade talupojad linna teravilja viima, nii palju kui seda on.⁴²

Diecks jätkas Schützi süüdistamist, et ta vaenlase alamana pidas Paluperas nelja kõrtsi ainult oma kukru täitmiseks ning Paluperra tükikestki leiba ei toonud.⁴³ Schütz vastas sellele veel oma kirjaga ning Diecks omakorda enda poolt. Kirjadest leidub veel mõningaid iseloomustusi Palupera mõisa tollasest majandamisest, toimikus puudub aga lõplik otsus. Andreas Schütz oli olnud veel ka teistes mõisades mõisavalitseja, näiteks vähemalt 1696-1697 Valgjärvel ning 1704 Haaslaval. Palupera mõisavalitsejana küüditasid venelased ta aga Tartust 1708. a Venemaale koos teiste Tartu saksa kodanikega.⁴⁴

Diecksi mainitud Hummuli lahingu kohta, mis Palupera põldude vilja hävitas, olgu mainitud järgmist. Rootsi väejuht Schlippenbach oli oma väed koondanud peakorterisse Sangastesse. Kui Rootsi luure teatas talle 40-50 tuhande mehelise Vene armee lähenemisest, asus ta parematele positsioonidele Hummuli mõisa juures. Hummuli lahing

³⁹ Tartumaa. Lk 90.

⁴⁰ Sekvester on riigi huvides riigivõimu poolt määratud keeld või kitsendus mingi vara kasutamisel.

⁴¹ EAA.567.3.47, L 5-6.

⁴² EAA.567.3.47, L 9-10.

⁴³ EAA.567.3.47, L 12.

⁴⁴ AIS, 30.08.2010; Bienemann, Friedrich. Die Katastrophe der Stadt Dorpat während des Nordischen Krieges. S. 81 (Zw. Theil).

toimus 18. juulil 1702 ning Rootsi vägi jäi kaotajaks. Selle järel jätkasid venelased oma suurt rüüstesõda eriti Tartu ümbruses. Mõisade ja külade põletamisega kaasnes elanike tapmine või vangidena Venemaale küüditamine. Saagina võeti kaasa ka kariloomi ja hobuseid. 1703 korraldati suurem rüüsteretk Ida- ja Lõuna Eestisse. Tsaari korraldusele hävitada kõik vastas ülemjuhataja Boriss Šeremetjev: *Mu isand, ei ole enam midagi hävitada! /.../ Kõik kohad on tühjaks ja lagedaks tehtud. Mehi, naisi ja lapsi on võetud vangj tubandete kaup, samuti hobuseid ja veiseid. Keda kaasa ei saadud võtta, pisteti läbi või raiuti tükkideks. Kogu Liivimaa ja osa Eestimaast on nii tühi, et kohad on veel ainult kaardil olemas. Kõik need aga, kes on läinud pakku soodesse ja metsadesse, hoiavad nüüd minu arvates kindlasti sinu poole.*⁴⁵

Aasta hiljem, 25. juulil 1704 asus osa Vene tsaari väest Tartust teele Riia poole ja venelane *Wolfkonsky* andis nendele konvoi, kelle vastu nad pidid Tartusse jätma ühe majori, ühe kapteni, ühe leitnandi ja ühe lipniku. Aga vaevalt olid nad sealt poole miili kaugusele jõudnud, kui konvoi ise hakkas neid riisuma; ja kui nad Rõngu juurde jõudsid, siis võttis seesinane ära veel viimase, kooris paljud, ka naisterahvad, alasti ja viis mitu emandat ja neitsit hoopis endaga kaasa.⁴⁶

Sõda möllas Tartumaal peaaegu katkematult veel aastail 1705-1708. Tartust võtsid venelased jätkuvalt ette rüüsteretki ümbruskonda. 1708. a hakkasid Rootsit saatma kaotused ning maa langeski Vene võimu alla.⁴⁷

18. sajandi I pool. Pärast Põhjasõda

5. juulil 1711. aastal otsustas Riias asuv Vene valitsusnõunik Gerhard Johann von Löwenwolde Palupera mõisa rentniku ja Hellenurme mõisaomaniku Emanuel von Eichleri esitatud palvekirja peale, et mõis kuulus Rootsi alamale kindralmajor Fersenile, kes oli selle andnud rendile assessor von Albinile. Kuna aga Fersen oli tsaari alluvusest lahkunud ning rentnik Albin omakorda oli surnud, võis härra maakohtunik Eichler Palupera mõisa kui riigi omandust vallata.⁴⁸ Tegemist oli Tartu maakohtuniku ning varasema raeadvokaadiga, Rootsis 1695 nobiliteeritud aadlikuga.⁴⁹

Mõisade omandusküsimused olid pärast rootsiaegset reduktsiooni ning Põhjasõda ja sellega kaasnenud võimuvahetust tihti üsna keerulised. Kuna Palupera mõis redutseeriti Rootsi riigile, ei olnud neil tegelikult selle järgi enam mõisale omandusõigust. Kuna Vene valitsus oli võtnud vastukaaluks Karl XI reduktsioonile restitutsiooniprotsessi, mille käigus tagastati ka ära võetud mõisad. Nagu näha, loeti 1711. aastal Palupera mõis Fersenile omanduseks. Tegu pidi olema parun Hans von Fersenile poja krahv Reinhold Johann von Ferseniga, kes elas aastail 1646-1716. Talle kuulusid Maardu, Jõelähtme, Abja jt mõisad. Rootsis sai ta 1712. a krahvitiitli. Tema peamine elukoht oli elu teisel poolel Rootsi, Liivimaal viibis ta vaid vähe aega (1709-1710 oli Riia kuberner). 1715-1716 oli ta Svea õuekohtu president. Ta suri Stockholmis.⁵⁰

Tema surma järel läks Palupera jt mõisade omandus üle tema pojale, krahv Hans Reinhold von Fersenile. Ta oli sündinud 1683 Tallinnas, 1700 astus vabatahtlikult sõjaväkke, 1720 sai kindralleitnandiks. Pärast Liivi- ja Eestimaa Vene alla minekut 1721. a müüs ta oma sealsed mõisad ning ostis omale 1730 Ljungi mõisa Östergötlandis ning 1736 Steninge Uplandis. Elu lõpul pidas ta isaga sama ametit – oli Svea õuekohtu president a-st 1731. Ta võttis elavalt osa poliitilisest elust ning oli hea sissetulekuga. Ta suri 1736 Stockholmis.⁵¹

⁴⁵ Eesti ajalugu, IV. Lk 34-5.

⁴⁶ Kelch, Christian. Liivimaa ajaloo järg. Lk 286.

⁴⁷ Tartumaa. Lk 91-2.

⁴⁸ EAA.567.3.47, L 24-p.

⁴⁹ Lemm, Robert Arthur von. Dorpater Ratslinie. S. 60.

⁵⁰ GHB Estland, I. S. 85; Nordisk familjebok. S. 1172.

⁵¹ Nordisk familjebok. S. 1172-3.

Kui Palupera mõisa 28. märtsil 1721 revideeriti, pandi selle valdajana kirja kapten ja Pärnu maakohu assessor Christer Franz de Grave.⁵² Mõeldud oli sellega rendiomanikku. Mõisavalitseja oli tollal Berend Johann Tobbi. Revideerimiseks kutsuti Rõngu ja vannutati peale tema veel kubjas *Segge Peep*, kilter *Chriska Andres* ning õigusmõistja *Hanso Andres*. Nad kinnitasid, et Palupera mõisa hooned olid varasema vaenlase sissetungi tagajärjel maha põletatud, nüüd aga peaaegu täielikult jälle üles ehitatud. Mõisa põllud olid varem tühjad, aga nüüdseks olid suuremas osas jälle kasutusele võetud. Mõisa juures oli ühe käiguga vesiveski, mille pidamise eest koos maaga maksis mölder mõisale 12 rubla ja 80 kopikat aastas. Kõrtse oli mõisal üks ning see oli talumajast ümber ehitatud. Sinna mahtus 10 kuni 14 vaati õlut, kuid tavaliselt oli seda palju vähem. Heinamaid oli olnud 12 tükki, kuid need olid eristamatult võsastunud. Karjamaid oli vaid hädapäraseks kasutamiseks, neilt sai 12 kuhja aastas ning nad asusid enamasti tühjadel põldudel. Viies väikeses järves kasvasid vaid pisikesed kalad. Metsa ehituspalkide saamiseks ei olnud, sealt sai vaid põletispuid. Pastor sai mõisalt aastas kaks vakka vilja, kõster aga külimitu.⁵³

Palupera mõisa alla kuulusid *Sallokäill*, *Mannast*, *Salloall*, *Iwaste*, *Iddusta*, *Cawande* külad. Kolm viimast kuulusid Kammeri mõisa tinglikku osasse (tegelikult oli ka Saluala nende naabruses, mitte Palupera juures), kolmes esimeses oli kokku 290 talupoega. Salukülas (186 elanikku) olid võõrast päritolu talupojad Virumaalt (tulnud 20 aastat varem), Pilkuse mõisast (3 a varem), Unipihast (10 a varem), Keenist (6 a varem), Läänemaalt (15 a varem), Vastseliinast (15 a varem), (Vana-)Kuustest (15 a varem) ja Krootuselt (9 a varem). Mõnnuste külas (31 elanikku) olid vaid *Koiekota* lisanimega peremehed, mölder ning kõrtsmik. Osad selle küla elanikest olid tulnud Puhjast (20 a eest), Mäost (15 a varem), Vastseliinast, Harjumaalt (11 a varem), Sangastest (veerand aasta eest) ja *Sengtag*-nimelisest kohast (9 a varem). Saluala küla (73 elanikku) elanikest osad olid tulnud Harjumaalt Kuimetsast (17 a varem) ja Neerutist (11 a varem).⁵⁴ Seega tuli 18. sajandi esimesel kahel aastakümnel Paluperra talupoegi üle Eesti. Talupoegade liikumine oli tollal mõisnike vastuseisust hoolimata olemas ning endale otsiti paremaid elutingimusi. Oma talupoegade nappuse tõttu polnud mõisnikud, kelle mõisa elama tuldi, aga väga varmad neid endistele omanikele välja andma. See tingiski talupoegade liikumise, kuid nii suur sisseeränne nagu Paluperasse, ei olnud päris tavaline.

Juba aasta hiljem, 5. oktoobril 1722, kui Pilkuse mõisas oli taas koos revisjonikomisjon, rentis mõisa järgmine omanik – kapten Franz von Rennenkampff. Protokollis on seekord kirjas, et mõis kuulus tegelikult kindralleitnant Fersenile. Mõisavalitseja oli ka uue rentniku ajal Tobbe ning ka kubjas ja kilter olid samad mehed. Mõisa hoonete seis oli aasta varasemaga sarnane – põletatute asemele olid ehitatud hädapärased uued. Põldude kirjeldusse on lisatud, et need on erineva kvaliteediga, osalt vesised ja liivased ega ole ühegi kultuuri all, kuid praegune valdaja on seal loomi karjatanud ning on ka 167 vakka rukist omal vastutusel maha külvanud. Veskit pidas mölder *Petrus*, kõrts oli Otepää tee ääres. Heina- ja karjamaid oli vaid hädatarbeks. Viiest väiksest järvest sai väikseid kalu mõisa hädapäraseks vajaduseks.⁵⁵

Samal ajal toimus Palupera mõisas omanike vahetus. 28. novembril 1722 restitueeriti küll Palupera ja Kammeri mõisad krahv Hans von Fersenile, kuid tingimusel, et ta võib need mõisad saada endale tagasi, kui ta annab truudusvande vene alamana. Vastupidise korral võis ta aga Uusikaupunki rahuga määratud aja jooksul mõisad maha müüa. Seetõttu müüski krahv Fersen mõlemad mõisad 24. juunil 1723 kapten Franz von Rennenkampffile 8000 taalri eest.⁵⁶

⁵² AIS, 30.08.2010.

⁵³ RGADA.274.1.172:360-361, L 365-6. Vt kommentaari viite 23 juures.

⁵⁴ RGADA.274.1.172:362-365, L 366p-70.

⁵⁵ RGADA.274.1.174:385-386, L 381-p.

⁵⁶ Stryk, L. von. Beiträge zur Geschichte der Rittergüter Livlands, I. S. 123.

Kahjuks pole Eestis nähtavasti säilinud Tartumaa 1731. ja 1738. a adramaarevisjonide Otepää kihelkonna osa koopiaid (originaalid asuvad Moskvas), mistõttu nendest aastatest Palupera andmeid ei ole saada. Küll leidub sellest ajast juba Otepää ja Rõngu kirikuraamatuid, kust on võimalik saada tollaegse talurahva kohta hulgaliselt andmeid. Otepää kihelkonna elanikkonna andmed on ajaloolis-demograafiliselt läbi töötanud Heldur Palli oma töös “Otepää rahvastik aastail 1716-1799” (Tallinn, 1988), kus ta käsitleb ka Otepää kirikukihelkonda jäänud Palupera talurahva andmeid.

Eesti ajaloost on tuntud Roseni deklaratsioon, mis 1739. a kinnitas muuhulgas, et mõisnikul on õigus talupoega pärandada ja müüa, kuna nii talupoeg kui ka tema varandus kuuluvad mõisnikule. Talupoegade müümist tuli muidugi ette varemgi. Huvitava dokumendina on säilinud Palupera mõisaproua leping Tartu linnaga 1735. aastast. Selle tekst on järgmine: “Sellega on kinnitatud, et kõrgestisündinud kapteniproua von Rennenkampff ning auväärne keiserliku Tartu linna raad sõlmisid alljärgneva ostulepingu ühe Palupera mõisa talupoja kohta, nimelt: Kapteniproua Rennenkampff heade kavatsustega müüb, loovutab ja annab üle endalt, oma pärijatelt ning pärijaks nimetatutelt oma Palupera pärustalupoja, nimega *Cantzjo Rein* koos tema naise ning kolme poja ja varanatukesega aulikule keiserliku Tartu linna raele tolle päriseks ning omandiks, et edaspidi omada ja kasutada teda nagu oma pärustalupoega. Vastu maksab aulik raad ostjana proua müüjale sularahas 35 /kirjuta: kolmkümmend viis/ rubla ning selle vastu võtmise kohta saab proua müüja poolt parimas ja lühidas vormis õigusega, eranditega tasumata raha kohta (*cum exceptione non numerata pecunia*), kviteeritud. See leping saab mitme ürikuna mõlema poole poolt, loobudes kõikidest ettekäänetest, mida nad on juba välja mõelnud või mis võiks neile tulevikus mõttesse tulla, näiteks salakavalalt provotseerimise vormis (*in specie laesionis doli*), ning mis veel otsustamata, heasoovlikult alla kirjutanud ning pitseerinud. Tartu linnas, 3. mail 1735.” Rae poolt kirjutab alla bürgermeister Johann Dawid Gruner. Lepingu lõppu on *George Selge* kirjutanud, et “üldmainitud 35 rubla olen ma kõrgeauliselt kapteniproualt kätte saanud. Tartus, 19. mail 1735”.⁵⁷

Tuntud on fakt, et esimesi eesti rahvusest õpetajaid, Ignati Jaak, oli pärit Paluperast ning et Palupera mõisnik Franz von Rennenkampff nõudis teda 1727. ja tema lesk 1734. a Jaaku endale pärisorjana tagasi. Siiski sündis Jaak 1670. a paiku Kavandu külas, mis kuulus Kammeri mõisale.⁵⁸ Nagu eelnevast selgus, olid tollal Kammeri ja Palupera ühine mõis, kuid Paluperast pärinuks ei saa seega Ignati Jaaku lugeda.

18. sajandi esimesel poolel levis Eestis vennastekoguduse ehk herrnhutide liikumine. Levinum oli liikumine Urvaste ja Kambja kihelkonnas ning vähem nende naaberkihelkondades. Otepää kihelkonnas oli vennastekoguduse tegevus keskendunud Pühajärvele ja Paluperale. Vennastekoguduse juht oli Saksamaalt Urvaste kirikuõpetajaks tulnud Johann Christian Quandt. 1744. a käis ta mh ka Paluperas raskelt haige preilit vaatamas ning järgneval aastal jagas Paluperas sakslastele ka armulauda. Ka 1746. a käis ta Paluperas, kus pidas *paluperalastega õnnistatud armulauda*. Mõni kuu hiljem külastas ta ka Palupera palvemaja, mille leidis ta heas korras olevat. Ka teised vennastekoguduse õpetajad käisid sel perioodil mh Paluperas. Tolleaegset mõisaprouat, Franz von Rennenkampffi leske Maria Sophiat nimetasid herrnhutid *meie õde Rennenkampff*.⁵⁹

1744. a koostatud adramaarevisjonist saame Palupera mõisa kohta teada, et tollaegne mõisavalitseja oli *Ferdinandus Heisen*. Mõisal oli üks karjamõis, nimega *Wastemois*. Mõisa hooned olid kasutuskõlblikud, peale rehe, mis oli lagunenu. Mõisa põlde, mis olid kohati liivased ja kohutava kvaliteediga (*grausiger qualitet*), hoiti heade kultuuride all, kuigi kõik

⁵⁷ EAA.995.1.1582.

⁵⁸ Eesti entsüklopeedia 14. Lk 98; Eesti ajalugu, IV. Lk 260.

⁵⁹ Ilja, Voldemar. Vennastekoguduse (herrnhutluse) ajalugu Liivimaal (Lõuna-Eesti) 1729-1750. III. Lk 128-9; Ilja, Voldemar. Vennastekoguduse (herrnhutluse) ajalugu Eestimaal (Põhja-Eesti) 1744-1764, II. Lk 259.

põllumaast ei olnud haritud. Karjamõisa maad olid samasuguste omadustega. Kevadeti külvati 190 vakka rukist ning 4 vakka talivilja. Alemaad oli tehtud karjamõisa, mitte aga peamõisa juures. Ainus veski kuulus mõisale ning oli möldrile välja renditud. Kõrtsse oli kaks, üks nimega *Pallo*, mis 25 vaati ning teine nimega *Pritzo*, mis 10 vaati õlut aastas läbi müüa võis. Mõlema mõisa juures oli heinamaad väikesed ning andsid 17 kuhja heina. Karjamaad olid kesised ning neid oli vähe. Kalastuskohti oli seitsmel väikesel järvel, kuid kala need järved ei andnud. Ehituspalke metsast ei saanud, veidike vaid põletispuid. Põletati ka telliskive, kuid mitte enam, kui mõisal enda hädatarbeks vaja oli. Otepää pastorile maksti kolm vakka vilja aastas.⁶⁰

Talude päriseks ostmise algus 1857-1862

Olgu siinkohal ära toodud ka andmed esimeste Palupera mõisast päriseks ostetud talude kohta. Esimesena ostis endale *Lane* talu päriseks 22. aprillil 1857 Pühajärve valla liige Bernhard Inselberg 2080 hõberubla eest. Sellest lepingu alla kirjutamisel maksis ta 312 rubla, 1000 rubla võttis Liivimaa Talurahvapangalt laenu ning 768 rubla maksis mõisnikule parun Bruiningkile 10 aasta jooksul.⁶¹

Järgmine talude ostmine Paluperas oli neli aastat hiljem. Siis osteti juba 11 talu ning aasta hiljem veel üks talu. Talud ning nende ostjad olid järgmised:

1. *Soe – Ans Pohjak**
2. *Sakkerja ja Willemi – Tõnnis Bernakoff**
3. *Mikko Petri – Hans Kuld ja Jaan Kirsch*
4. *Mikko Petruse – Petrus Währi**
5. *Orriko Jacobi – Juhan Leimann*
6. *Kitse – Juhan Kaarna**
7. *Orriko-Ado – Jaan Willem*
8. *Patsmanni – Jaan ja Gustav Mölder*
9. *Some – Mihkel Lobk** (osteti 1862)
10. *Obna Jaani – Jaak Küll*
11. *Kuhri – Herman ja Peter Aloe*
12. *Obna Adresse – Jaan Wabel.*⁶²

Tärniga tähistatud peremehed ostsid talu oma alaealise poja või poegade nimele.

Administratiivne kuuluvus

Palupera mõisa andmeid võime eri allikatest leida nii Otepää kui ka Rõngu kihelkonna alt. Varasemal perioodil, kui Palupera alla kuulus ka Kammeri mõis, on selle andmed Kambja kihelkonna all. Administratiivkihelkondlikku kuuluvust arvestati mõisakeskuse paiknemisega. Seetõttu kuulus Palupera Otepää administratiivkihelkonda. Kirikukihelkonna piirid olid aga hägusamad ning see sõltus sellest, kus kirikus talupojad käisid. Palupera mõisa lähem ümbrus (mõisa ümber olevad maad) jagunes kaheks – Salu küla elanikud käisid Otepää, Mõnnuste elanikud aga Rõngu kirikus. Lahustükil paikneva Saluala elanikud käisid samuti Otepääl. 18. sajandi keskpaigani Palupera mõisa alla kuuluvate Ivaste, Iduste ning Kavandu külade elanikud käisid aga Kambja kirikus.

Ajalooline pärimus Paluperast

1920. aastail koguti kihelkonniti ajaloolist pärimust. Otepää ja Rõngu kihelkonna materjalid on praktikantide poolt arvutisse sisestatud, kuid spetsialistide poolt kontrollimata. Esitame siinkohal väljavõtted kogutud pärimusest, kus on juttu Paluperast.

⁶⁰ RGADA.274.1.212/7:71-73, L 655-656p.

⁶¹ EAA.2381.1.1244, L 527.

⁶² EAA.2381.1.1244, L 389-528.

Ajaloolist traditsiooni Otepää kihelkonnast. Palupera, Pilkuse, Päidla, Pühajärve, Vana-Otepää, Vastse-Otepää ja osa Pangodi vallast. Kogutud 1929 a. suvel. Leida Rebane

EKLA, f 199, m 42, 73 (III-5-a) < Otepää khk., Palupera v., Arula., Uibo Laani t. – Leida Rebane < Jaan Kenk, 79 a. (1929)

Suusõnaline traditsioon

Rahva majanduslik elu

Pärisorjus

Jutustaja vanaisa (sünd. 1741a.) vahetand Pühajärve mõisnik Palupera mõisnikule hurda vastu. Ta olnud väga osav mees ja teind mõisale kangru tööd. Selle eest kinkind mõisnik talle priiuse, mis hiljem jäi ka pojale.

EKLA, f 199, m 42, 90 (III-5-b) < Otepää khk., Pilkuse v., Nüpli plvm. – Leida Rebane < Jaan Nugin, 84 a. (1929)

Suusõnaline traditsioon

Rahva majanduslik elu

Teoorjus

Mõisaametnikkude poolt

Mõned nupukad teomehed püüdsid kupjaid tüssata ja narrida. Nii Palupera mõisas n.n. Soe Hans, kes oma kavalusega tihti tööst lahti sai ja ka peksust ilma jäi.

EKLA, f 199, m 42, 92 (III-5-b) < Otepää khk., Pühajärve v., Pursa t. – Leida Rebane < Anna Ruus, 61 a. (1929)

Suusõnaline traditsioon

Rahva majanduslik elu

Teoorjus

Mõisaametnikkude poolt

Paluperas oli väga kuri kubjas Juhan Liivikene. Kui keegi teo juures kaevanud, et selg valutab, siis peksnud ta teolise veriseks ja öelnud: „Nüüd on terve küll.“

EKLA, f 199, m 42, 165/6 (III-11) < Otepää khk., Pühajärve v., Pursa t. – Leida Rebane < Anna Ruus, 61 a. (1929)

Suusõnaline traditsioon

1905 aasta

1905a. peetud väga palju koosolekuid. Peeti kõnesid ja taheti omale ise ametnikke ja vallavanemaid. Seda on jut. ühel koosolekul Paluperas ise kuulnud. Peremehed olid aga vastu. Vastu hakkamisest ei tulnud selle tõttu aga midagi välja, olgugi et sõjariistu lubati tuua üle mere Soomest. Arulas seati aga uue valitsuse järgi koolid. Paluperas aga ei olnud midagi tehtud. Kui hiljem sügisel tõusid karistussalga kuuldused, siis olid kõik endised kõnelejad ja ässitajad kadund.

Ajalooline traditsioon Rõngu kihelkonnast Tartumaalt.

Kogunud 1928. a. suvel üliõpilane Juliette Reinman.

EKLA, f 200, m 12:1, 3 (a-2) < Rõngu khk. – Juliette Reinman < Karl Siimunson, 63 a. (1928)

Asjalised mälestused

Lossid

Rõngu mõisas asuvad Rõngu lossivaremed. Vana maamõõtja Carl Eichwald teadis, et Rõngu lossist läinud maa alune tee kuni Palupera Atramõisa külla Kitse taluni, kus olnud klooster.

EKLA, f 200, m 12:1, 25/6 (a-5) < Rõngu khk. – Juliette Reinman < Karl Siimunson, 63 a. (1928)

Asjalised mälestused

Kõrtsid

Rõngu kõver kõrts asub Rõngu alevis. Ta olevat ehitatud 130-140 aasta eest. Umbes samal ajal ehitatud ka Rõngu mõisa karjalaut. Telliskivi vabrik olnud Kongutas ja sealt pillutud kiva kohale orjade läbi, kes ahelas üksteise järele seisnud ja kiva käest kätte annud. Sarnane inimeste rida olnud 12 versta pikk. Naistele, kes tööl olid, lubatud üks kõrd päevas tütarlast nimetada ja poisslast kaks korda. Meestele antud viina ja õlut ning haganaleiba, ohaka putru kõrvale 2 toopi praaka. Naistele antud praaka ka vähem, 1½ toopi päevas. Kõrtsi alt pidavat minema võlvitud tee kuni Palupera vallas asuva Sepa talu kraavini.

EKLA, f 200, m 12:1, 26 (a-6) < Rõngu khk. – Juliette Reinman < Kaarel Vääri, 74 a. (1928)

Asjalised mälestused

Kloostrid

Palupera vallas Atramõisa külas Miku ja Mäeotsa talumaade piiril olnud Orduajal katoliku nunnade klooster. Mäeotsa talu õunapuud on praegu kloostri kohal. Kloostri tiik olnud praeguse Sepa talu rehe otsas, kus praegu madalam vesine koht. Tiigis peab olema varandust ja kirikukell. 750 aastat tagasi olnud siin lähedal ka puust kirik. Surnuaed olnud Kitse talu maa peal.

EKLA, f 200, m 12:1, 52 (c-I-1) < Rõngu khk. – Juliette Reinman < Andres Leesik, 66 a. (1928)

Suusõnaline traditsioon

Asustamisküsimus

Sisseränne

Rõngu valda tuli talude ostu ajal 30 talu kohta 3-4 mulki. Paluperasse tuli neid palju, sest kohalikud talupojad ei jõudnud kohe maad välja maksta ja mõisnik ei tahtnud ka oodata.

EKLA, f 200, m 12:1, 52 (c-I-1) < Rõngu khk. – Juliette Reinman < Jaan Põhjak, 68 a. (1928)

Suusõnaline traditsioon

Asustamisküsimus

Sisseränne

Palupera valda tuli mulke talude ostu ajal peaaegu terve Atramõisa küla Miku, Hendriku, Rubeli Alakna, Mäeuna [Mäeotsa?] ja Sakuja [Saekoja?] tallu. Kohalikud elanikud olid sunnitud taludest lahkuma ja nad olid Petseri poole põgenenud.

EKLA, f 200, m 12:1, 68 (c-IV-1) < Rõngu khk. – Juliette Reinman < Karl Eicvald, 40 a. (1928)

Suusõnaline traditsioon

Ajaloolised isikud

Riigivalitsejad

Rootsi kuninga Karl XI ajal tehtud see tee, mis viib Võrust Pikasilla poole ja läheb Palupera jaamast ja Rõngust läbi.

EKLA, f 200, m 12:1, 76 (c-IV-2) < Rõngu khk. – Juliette Reinman < Karl Siimunson, 63 a. (1928)

Suusõnaline traditsioon

Ajaloolised isikud

Kirik- ja kooliõpetajad

Rossmann kandis hoolt kooli eest. Teise kooliõpetaja, Karl Rossmanni, oli Palupera mõisnik Bruinink oma asutatud koolis välja õpetanud.

EKLA, f 200, m 12:1, 92 (c-IV-4) < Rõngu khk. – Juliette Reinman < Peeter Mürsepp, 66 a. (1928)

Suusõnaline traditsioon

Ajaloolised isikud

Rüütliid ja mõisnikud

Bruinink olnud hea mõisnik. Temal olnud ka vend ja neil olnud kahe peale Palupera Kirepi, Arula ja Hellenurme mõisad. Nad lasid teha maantee Hellenurmest Kirepi ja Paluperasse ja istutasid puid teeveerde, mis praegugi alles.

EKLA, f 200, m 12:1, 124 (c-V-4) < Rõngu khk. – Juliette Reinman < Kaarel Vääri, 74 a. (1928)

Suusõnaline traditsioon

Rahva majanduslik elu

Taludeostu ja raharendi aeg

Talud osteti Paluperas 68 aasta eest. 150 vakamaad oli talu suur ja maksis 4200 rubla. 200 rubla oli vaja sisse maksta, ülejäänud summa pidi olema makstud 20 jooksul 4%. 1860 algas Paluperas talude müümine. Mõisnik müüs sellepärast, tahtis oma pojale Kirepi mõisat osta. Kui talu maksis 2500 rubla, siis pidi 500 rubla ära maksma ja 2000 jäi võlgu. Taalri hind oli 125 rubla. Pikaajalise tasumise juures tuli maksta 100 rubla pealt 4 rubla protsenti.

EKLA, f 200, m 12:1, 146/157 (c-VI-a) < Rõngu khk. – Juliette Reinman < Jüri Juuno, 55 a. (1928)

Suusõnaline traditsioon

Usulised liikumised

Lahkusud

Rõngu kihelkonnas Astuveres külas oli võtnud 20 sajandi esimesel poolel maad isesugune usuline liikumine, millest allpool katsun tuua ülevaate. Suusõnalise traditsiooni põhjal katsun kirjeldada usulahu tekkimist ja selle arengut: Umbes aastail 1900-1901 tuli esimene "priiusulistest" (priiusulisteks nimetasid nad endid) prohvet Maanus Astuveres külla Järva tallu. Enne seda oli ta olnud Kullamäe talus rahvast õpetemas. Kõige esimene asi, mille vastu ta omas kõnes astus, oli kirik. Ta õpetas, et kirik on Paabel: "Minge välja Paabelist". Inimesed, kes tahtsid Jumala juure saada, pidid vaimu saama, püha vaimu saama, ehk ärkama. Kes ärkas, kukkus maa peale maha, hakkas rabelema ja tunnistas omad patud üles, mille järele teda usklike sekka vastu võeti. Usuline õpetus neil oli selles, et ainult nemad on Jumala lapsed ja et teised usud on kurjast. Nende õpetus ei käinud kooskõlas ühegi teise lahkusega (priiusuga), ehkki viimaseid oli ümbruskonnas palju. Abiellumine oli keelatud, kuna see kuulujutu järele teistes usulahkudes nii ei olnud. Kui keegi läks mainit usku, olles abielus, siis loomulikult lahutati abielu, kuna inimest muidugi hea meelega vastu enda sekka. Mehe ja naise vahel, eriti, kui teine neist ei olnud usklik, ei tohtinud olla mingisuguseid sidemeid. Iseäranis hoogu läks usuliikumine 1910 aasta ümber. Naised läksid meeste juurest ära ja elasid 4-5 aastat lahus. Usulahu liikmed nimetasid endid

vendadeks ja õdedeks. Nad elasid kõik ühes Järva talus. Esiteks oli üks talu, kuid pärast osteti Priku talu juurde. Neil oli ühine varandus. Toiduks ei tohtinud nad esialgu tarvitada sea liha, kuid pärast keelati ära igasuguse liha söömine, sest loomad olevat roojased. Pärastpoole ei tohtinud toiduks tarvitada ka piima ja võid, sest need olevat saadud patusel teel. Ka seepi ei tohtinud näo peale panna, sest see olevat roojastest ainetest valmistatud. Kuidas lugu oli pesu pesemisega, ei ole teada. Järva peremehel Andresel ja tema naisel Maarjal olid kaksikud lapsed. Lapsed võeti nende vanemate käest ära ja anti võõraste kätte kasvatada, kus nad nälga surid. Vanematele määrati trahv: mees pandi 4 ööks ja päevaks vee ja leiva peale, kuna naine aastaks trahvi alla heideti, viimane karistus seisis selles, et ta pidi aastaks karjas olema, vististi ka sealjuures vett ja leiba süües. Lapsi ei ristitud nende põhimõtte järele, küll aga täiskasvanuid, kes tahtsid nende usku tulla. Järva talus olevat ristitud märtsi kuus turbaaukudes ja linaleo lõikudes. 7 inimest ristitustest surid ära, paljud jäid haigeks, muidugi oli surma põhjus ka alatoitus ehk õigemini öelda nälgimine. Prohvet Maanusele olevat vaim ütelnud, et tema näeb ära Kristuse teise tulemise, sellepärast peab kõik varandus ära müüdama. Seda ka tehti ja raha, mis keegi koguduse liige oma varanduse eest oli saanud, anti koguduse vanemate kätte. Vanemad olid Andres, peremees, siis prohvetid Magnus ja Joonas. Magnus arvati olevat rahva seas ebanormaalne. Ta suri 1906 aastal vähjatõppe (ihu hakkas mädanema). Magnusel olevat olnud kaasas noor tütarlaps, kellega ta alati olla ühes käinud ja ühes voodis maganud, sest muidu ei olevat ta sooja saanud, nagu keegi teine püha mees, keda tuntakse Piiblist. Tütarlaps olnud ligi 15 aastat vana. Magnuse surma järele nägid inimesed, et tema ettekuulutus täide ei lähe ja paljud inimesed alatoitluse tõttu surevad. Hakati tarvitama toiduks toitvamaid aineid, esiteks piima ja pärastpoole ka kala. Magnuse asemele sai Joonas, kes oli pärit Tõrvandilt Tartu lähedalt. Hariduse poolest oli ta seminari kasvandik. Ta jätkas Magnuse tööd, ei lubanud ka veel võid süüa teistele, kui vendadele, sest nendel oli raske töö kuulutamine. Naised tegid põllutööd enda jõuga, sest hobuseid ei olnud, kiva veeti enda järele ja isegi äestati sel kombel. Riietest tarvitati parchi, ei tohtinud olla värvitud riideid ega moodi riietuses, see oli jällegi maksev naistele. Naistest erinenud keegi Helene Kikas, kes meestega ühes on käinud igal pool üksinda ja temast olevat kõik lugu pidanud. Ta näinud ära, et meestel on riided ja neil ei ole ja põgenenud ära, mis temale oli võimalik selle tõttu, et ta võis üksi käia. Temale mindi aga järele ja toodi ära Tartust teenimast. Ta olevat jutustanud, et nad söönud vett, leiba ja kartuli putru, ka kanepit olevat söögiks tarvitatud, muud toitvat nad ei söönud. Usklikud nimetanud end Talle naisteks, mitte Talle pruutideks, sest nad leidnud end valmis olevat. Sõja tulekuga pidi Joonas sõtta minema. Alguses ei teretanud nad ühtegi võõra koguduse liiget ega võtnud ka tervitust vastu. Nad naeratanud ainult tuttava tervituse peale. Kes astus kogudusse, pidi kõik oma varanduse ära müüma. Joonas oli müünud enda suure talu ära Tõrvandil, rendi kohta ei saanud müüa, seal müüdi loomad ja maja kraam. Pidi valitsema koguduses üks süda ja üks meel, samuti ka ühesugune varandusline seisukord. Keegi Pehk pole tahtnud oma varandusest loobuda, mille tõttu teda vastu ei võetud. Koguduse liikmed elasid 15 aastat nagu kloostri ja ei käinud kellegagi läbi. Kahel viimasel aastal ei tohtinud nad enam voodis magadagi, vaid olid põlvede pääl selle sõna järele “sest valvake, et inimese poeg leiaks teid valvavat”. Naisprohvet Kadri Kүүnits nägi ära kõik, mis kellelgi vennal sees oli. Kui olnud pahandus, siis öelnud ta, et mitmesugused loomad olnud inimese sees, inimese südames. Tema peale kaebanud teised vennad Magnusele, kuid viimane ütelnud, et teie peate uskuma. Ilmasõja tulekuga läinud neil igavaks ja nad hakanud andeid korjamas käima ja palvetunde pidama. Ilmasõja ajal hakanud “kuri” ikka rohkem neile sisse tükki. Üks vend hakanud “ilmalast” armastama ning läks usust välja, võttes teda endale naiseks. Ta olevat arvatavasti tahtnud 7 aasta teenistuse eest tasu saada. Seda pole aga antud. Et nimetatud isik sealt ei saanud palka, ajas ka teised koguduse liikmed mõttele, et nad peaksid hakkama oma varandust tagasi nõudma. Küll

vennad noomisid nõudjaid. Viimati läks suur hulk usklikke lahku. Kui Joonas tuli prohvetiks, olid nad ostnud Penu talu, rehepeksu garnituuri, suure auruveski ja Aidu mõisa. See oli umbes 1915 aastal. Koguduse liikmed olid sunnitud tühjade kätega koju minema. Joonas müüs Penu talu ära ja ostis selle eest Tartu kolm maja. Ta müüs ka Aidu mõisa ära. Ka Järva talu sai rikkaks, kuid pidi ka minema müügile. Seal tuli aga Venemaalt vend Visnapuu ja rääkis, et see pole õige, et teie teiste meeste naisi enda juures peate. Visnapuu oli sinna kutsutud olnud, ta olnud kange kõnemees ja rääkinud, nii et hingetu, kuid oli kirjaoskamatu “See on patt, et teie peate teiste meeste naisi oma juures”. Tuli ka “armastuse juhtumisi” vendade ja õdede valel ette, mis ei olnud üldise põhimõtte järele õige ja mille pärast mõlemad välja heideti. See tähendas, et nad pidid kaks aastat palvetundide ajal väljas akna all silmili maas olema. (Nemad palvetasid rinnuli maas ja nende silmaalused olid sinised ja lottis, see oli alatoitlusest). Koguduse õpetus oli veel ka selles, et nad üldse pattu teha ei saa, kui nad ka tahaksid, sead nad on ju kord ülevalt sündinud. “Pattu teha on neil võimata”. Neil oli olnud kord 40-50 liiget. Mõnikord elasid umbes 30 inimest koos. Palka nad (naised) ei saanud, sest raha oli vendade käes. Järva Andres oli lesk ja Joonasel omal naine. Vend Visnapuu kuulutas, et ta peab ära ajama selle armukese ja see olevat ka ära läinud mulgi maale. Järva Andrest on sunnitud oma armukest ära võtma, kuid see ei ole tahtnud abielluda. Ilmasõja ajal aga läksid paljud minema ja nüüd on kadunud või vähemalt pole sellest midagi kuulda. Nad nimetasid end Evangeeliumi kristlaste koguduseks, seaduslikku hingekirja neil ei olnud. Kirikuõpetaja olevat neid matnud pärast poole. Nimekirja järele olnud nad kiriku all, kuid pole õpetajale maksu maksnud. Jutustanud on oma kooselust vennad ja õed, nende seas Pehk, Ronk ja Helen Kikas. Nendest priiusulistest on paljud läinud baptistiks, kelle palvetamise asukoht Palupera jaama lähedal. Rahva suus kutsutakse neid pistlasteks.

EKLA, f 200, m 12:1, 179 (c-IX) < Rõngu khk. – Juliette Reinman < Karl Siimunson, 63 a. (1928)

Suusõnaline traditsioon

Haridusline olukord

Palupera Bruiniunk asutas kooli, kus koolitas välja Karl Rossmanni, keda pandi Rõngu kiriku köstriks ja kooliõpetajaks. Seal käinud ka Arnold Rossmann. Ka ümberkaudsetest kihelkondadest olnud õpilasi koos.

EKLA, f 200, m 12:1, 180 (c-IX) < Rõngu khk. – Juliette Reinman < Karl Luik, 40 a. (1928)

Suusõnaline traditsioon

Haridusline olukord

Palupera mõisniku Bruininki omad olid ka Hellenurme ja Kirepi mõisad. Ta asutas 1845 aastal Kirepisse kooliõpetajate seminari. See olevat pärastise Zimse seminari algus. Kirepist viidi Valka ja Valgast Volmari.

EKLA, f 200, m 12:1, 203/5 (c-XII) < Rõngu khk. – Juliette Reinman < Karl Grünfeldt, 44 a. (1928)

Suusõnaline traditsioon

1905 aasta

1905 aastal oli Rõngus käärimist teataval määral. Kardeti mustasõja tulekut. Salk pidi olema mõisnikkude poolt organiseeritud ja nende poolt on telefonitraadid katki lõigatud. Kirepis oli vaikne. Väike-Rõngus oli peetud koosolekuid ja keisri pilt oli maha võetud ja seda püssiga lastud aia teibas. Paluperas oli peetud 3-4 koosolekut ja ettelugemisi oli peetud ja nendel olnud plaan riigikorda kukutada. Kõik sulid olnud nende poolt, kuna taluperemehed olid rohkem tagasi hoidnud. Partsid olnud eestvedajad. Nende

poolehoidjad olid ka teisi sundinud enda mõju alla ja lubanud vastased kotti ajada. Palupera juhtumisi jutustanud Jaan Põhjak Paluperast. Karistussalku Rõngus ei käinud, küll oli neid Rannus, Valgutas ja Meeril. Nägin juhuslikult, kuidas seal üks maha lasti ja teistele vitsu anti. Ka Rõngus kardeti karistuse salku ja rahvas käis minu isa juures kõnelemas, et tema läheks Rõngu Aurepi poole ja paluks, et see ei laseks karistuse salke tulla Rõngu kihelkonda, sest minu isal, Jaan Grünfeldil, oli võrdlemisi suur mõju ümbruskonnas. Isa läks ka sinna ja kõneles selle üle. Anrep öelnud, et oma valla vastu ei ole temal midagi, kuid terve kihelkonna eest ei saa ta vastutada ja keelata ära igal pool. Isa oli jällegi öelnud, et teil, kui peamõisnikul Rõngu kihelkonnas on suur mõju ja et see tema keeld kindlasti aitaks. Anrep oli siis ka lubanud. Sellega oli Anrepi teene, et siia karistussalke ei tulnud. Mustasõja kartusel kõnniti Rõngus jahipüssidega ringi.

Kasutatud allikad ja kirjandus

Eesti Ajalooarhiiv

- EAA.567.3.47. Akte betreffend das Gut Palloper (Palupera) (Resolutionen, Suppliken, Liquidationsrechnung, Briefe). 1683-1711.
EAA.995.1.1582. Akte betreffend den Verkauf des Palloperschen Erbbauern Cantzo Rein nebst Weib und 3 Söhnen. 1735.
EAA.1865.2.51/17. Palupera mõisa hingeloend. 1816.
EAA.2381.1.1244. Raanitsa, Vastse-Nõo, Pala ja Palupera mõisa korroboratsiooniraamat. 1864-1889.

Vanade Aktide Riiklik Keskarhiiv (Moskvas)

- RGADA.274.1.172. Tartumaa adramaarevisjon. 1721.
RGADA.274.1.174. Tartumaa adramaarevisjon. 1722-1723.
RGADA.274.1.212/7. Tartumaa adramaarevisjon. 1744.

Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuurilooline Arhiiv

- Ajaloolist traditsiooni Otepää kihelkonnast. Palupera, Pilkuse, Päidla, Pühajärve, Vana-Otepää, Vastse-Otepää ja osa Pangodi vallast. Kogutud 1929 a. suvel. Leida Rebane.
Ajalooline traditsioon Rõngu kihelkonnast Tartumaalt. Kogunud 1928. a. suvel üliõpilane Juliette Reinman.

Trükiallikad ja andmebaasid

- AIS, Rahvusarhiivi arhiivinfosüsteem. <http://ais.ra.ee>.
Aluve, Kalvi. Eesti keskaegsed linnused. Tallinn, 1993.
Bienemann, Friedrich. Die Katastrophe der Stadt Dorpat während des Nordischen Krieges. Reval, 1902.
Brieflade=Est- und Livländische Brieflade, I. Hrsg. F. G. v. Bunge und R. v. Toll. Reval, 1856.
Das Dorpater Land 1624/27. Hrsg. Oleg Roslavlev. München, 1965.
Die Revision Livlands 1601. Hrsg. Oleg Roslavlev. München, 1967.
Eesti ajalugu, IV. Põhjasõjast pärisorjuse kaotamiseni. Tartu, 2003.
Eesti entsüklopeedia 14. Eesti elulood. Tallinn, 2000.
Eesti kirjakeele seletussõnaraamat, IV. Tallinn, 1994-1996.
GHB Estland=Genelogisches Handbuch der estländischen Ritterschaft, I. Görlitz, [1929].
GU=Livländische Güterurkunden, I (aus den Jahren 1207 bis 1500). Hrsg. Hermann von Bruiningk und Nicolaus Busch. Riga, 1908.
Hagemeister, Heinrich von. Materialien zu einer Geschichte der Landgüter Livlands, II. Riga, 1837.

- Helk, Vello. Album amicorum. Reisialbumitest ja nende eestikeelsetest sissekannetest (Järg.). // Tulimuld, 1974, nr 1, lk 24-29.
- Hupel, August Wilhelm. Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland, III. Riga, 1782.
- Ilja, Voldemar. Vennastekoguduse (herrnhutluse) ajalugu Eestimaal (Põhja-Eesti) 1744-1764. II. Tallinn, 2000.
- Ilja, Voldemar. Vennastekoguduse (herrnhutluse) ajalugu Liivimaal (Lõuna-Eesti) 1729-1750. III. Tallinn, 2002.
- Kelch, Christian. Liivimaa ajaloo järg. Tartu, 2009.
- Kinnistute register. <http://www.eha.ee/kinnistud/kinnistud.php>.
- Laidre, Margus. Dorpat 1558-1708 : Linn väe ja vaenu vahel. Tallinn, 2008.
- Lemm, Robert Arthur von. Dorpater Ratslinie 1319-1889 und das Dorpater Stadtamt 1878-1918. Marburg/Lahn, 1960.
- Ligi, Herbert. Eesti talurahva olukord ja klassivõitlus Liivi sõja algul (1558-1561). Tallinn, 1961.
- Liivimaa 1638. a. maarevisjon. Eesti asustusala I. Kaguosa. Tartu, 1941.
- Matrikel öfwer Swea Rikes Ridderskap och Adel. Stockholm, 1754.
- Nordisk familjebok. 4. Duplikator - Folkvandringen. Stockholm, 1881.
- Pall, Valdek. Põhja-Tartumaa kohanimed, I. Tallinn, 1969.
- Polnische Akten I, 1582-1591. Hrsg. Oleg Roslavlev. München, 1970.
- Polnische Akten II, 1586-1616. Hrsg. Oleg Roslavlev. München, 1973.
- Renner, Johann. Liivimaa ajalugu 1556-1561. Tallinn, 1995.
- Stryk, L. von. Beiträge zur Geschichte der Rittergüter Livlands, I. Dorpat, 1877.
- Tartumaa. Maadeteadusline, majandusline ja ajalooline kirjeldus. Tartu, 1925.
- Tarvel, Enn. Adramaa. Tallinn, 1972.